

Nizami Cəfərovun Azərbaycançılıq görüşləri

Salatın Əhmədova

(Əvvəli ötən sayımızda)

“Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) ilk sosial-siyasi birliklərin e.ə. V minillikdə formalaşmasını güman etmək olar” - deyən Akademik Nizami Cəfərov “bununla belə, onların etnik mənsubiyyəti barədə heç nə demək mümkün deyil. Adları bizə məlum olan ən qədim tayfalar isə kutilər, lullubilər və hurrilərdir ki, mənbələr onlar barəsində e.ə. III minilliyin ortalarından başlayaraq söhbət açırlar. Həmin tayfalar əsasən Azərbaycanın cənubunda məskunlaşmışdılar. Və Şumer-Akkad mənbələrinin verdiyi məlumata görə, vaxtaşırı Ön Asiyanın güclü dövlətlərini, xüsusilə Mesopotamiyanı narahat edirdilər. Bu məlumat qədim azərbaycanlıların regionda hərbi-siyasi fəallığını göstərsə də, bu və ya digər dərəcədə mükəmməl dövlətçilik təfəkkürünə malik olub-olmamaları barədə əhəmiyyətli bir şey demir...”¹.

Nizami Cəfərov bildirir ki, “Akademik İ.Əliyevin belə bir mülahizəsini müxtəlif xarakterli faktlar təsdiq edir ki, kutilər, lullubilər və hurrilər (ola bilsin ki, adı qədim Ön Asiya mənbələrinə düşməyən başqa bir sıra sosial-siyasi birliklər) "hər biri qohum tayfalardan - qonşu ərazilərdə yaşayan, bir dilin müxtəlif ləhcələrində danışan və ümumi mədəniyyətin bir çox xüsusiyyətlərinə yiyələnmiş əhali qruplarından ibarət idi". Və görünür, görkəmli tədqiqatçının e.ə. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) məskunlaşmış əhalinin, o cümlədən kuti, lullubi və hurrilərin Qafqaz mənşəli olması barədəki fikri də elə bir şübhə doğurmur. Həmin fikri qədim Ön Asiya dilləri mütəxəssisləri İ. M. Dyakonov, Q. A. Melikişvili də təsdiq edirlər; onların araşdırmaları göstərir ki, kuti, lullubi, hurri, Urartu, Alban dilləri Qafqaz dilləridir... Ümumiyyətlə, e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda, xüsusilə onun cənubunda Qafqaz etnosları aparıcı rol oynamışlar və beləliklə, e.ə.V-III minilliklərdə adları və etnik mənsubiyyətləri məlum olmayan azərbaycanlıları nəzərə almasaq, ölkənin e.ə. III-II minilliklərə aid sonrakı əhalisi məhz Qafqaz mənşəli olmuşdur. Əlbəttə, Qafqaz etnoslarının Ön Asiyanın şimalında geniş yayıldıkları minilliklərdə "Azərbaycan" adlı bir ölkə, azərbaycanlı adlı bir xalq yox idi...”¹.

E.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərinə aid mənbələrdə Azərbaycanda və ona yaxın ərazilərdə etnik mənsubiyyəti məlum olmayan bir sıra tayfaların olduğunu (turukkilər, nigimixlər, uruatrilər...), “e.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) etnik yekinsliyin pozulması üçün hər halda münbit şərait olduğu mümkünlüyünü, Mannanın (e.ə. IX-VII əsr-

lər) etnik tərkibində e.ə. I minilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda məskunlaşmış əhalinin əksəriyyətini Qafqaz etnosları təşkil etsələr də, "mübahisəli" etnoslar da mövcud olması faktını, e. ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ərazisində İran etnoslarının məskunlaşmağa başladığını, bu prosesin yalnız Azərbaycanın deyil, ümumən Ön Asiyanın etnik mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirdiyini söyləyir. İran etnoslarının İran yaylasına, oradan da Azərbaycana yayılmasının müəşəkkil olduğunu, “ona görə də e.ə. I minilliyin əvvəllərindən etibarən Qafqaz etnosları getdikcə daha ardıcıl bir şəkildə Şimala doğru sıxışdırılmağa” başladığını, bu təzyiqin güclü olub, “artıq müəyyən dövlət quruculuğu təcrübəsi qazanmalarına baxmayaraq, Qafqaz etnosları həmin “təzyiq”in qarşısında” davam gətirə bilmədiklərini yazır.

İqrar Əliyevin e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) gedən etnik proseslər barədə fikirlərini ("Ayrı-ayrı aborijen qrupların dil baxımından, sonra isə mədəni cəhətdən tədricən assimilyasiyası onları son nəticədə etnik assimilyasiyaya aparıb çıxarırdı... dilin dəyişməsinin nisbətən tez bir zamanda (bəzən ikinci və yaxud üçüncü nəsildə) insan qruplarının etnik mənsubiyyətinin dəyişməsinə, yəni assimilyasiyaya səbəb olması halları çox təsadüf olunan hadisələrdir. Məsələn, Hindistanda, Orta Asiyada, Əfqanıstanda və b. yerlərdə bu cür olmuşdur") araşdırır. İ.Əliyevin həmin İran etnoslarının Azərbaycana (və həmhüdud regionlara) gələrək burada məskunlaşan yerli əhalini iranlılaşdırdığı, eyni zamanda "aborijenlərin nəinki maddi mədəniyyətini və təsərrüfat nailiyyətlərini mənimsədilər, habelə müəyyən dərəcədə yerli əhalinin antropoloji tiplərinin də varisləri oldular" -kimi fikirlərini şərh edən Akademik Nizami Cəfərov İqrar Əliyevin etnik mənsubiyyəti bilinməyən (bəlkə onlar da İran, yaxud protoiran etnosları imişlər?!) tayfaların e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərindən "iranlaşması" barədə fikirlərini düzgün saymır: “Qafqaz mənsubiyyəti şübhə doğurmayan tayfaların, yəni Azərbaycanın həmin dövrə qədərki əsas əhalisinin "iranlaşma"sına gəldikdə isə, bu, o qədər də geniş miqyaslı etnik proses olmamışdır. Əks halda, Qafqazın həm şimalında, həm də cənubunda müasir Qafqaz xalqları bu cür geniş yayılmaz, dillərində, dünyagörüşlərində, həyat tərzlərində İran elementləri bu qədər az olmazdı.

...Qafqaz xalqlarının müxtəlif azsaylı tayfa-etnoslardan ibarət olması göstərir ki, onlar Cənubdan gələn "təzyiq"ə qarşı o qədər də müəşəkkil mübarizə apara bilməmiş, hətta görünür, həmin "təzyiq" onları daha da ayırmış, müxtəlif hissələrə bölmüşdür ki, bu "hissələr" arasında tədricən dialekt-dil fərqləri əmələ gəlib dərinləşmişdir... Lakin Azərbaycanın şimalına (oradan da sonralar Şimali Qafqaza) sıxışdırılmış Qafqaz etnosları müxtəlif xarakterli mənbələrdə haqqında geniş bəhs edilən Alban dövlətini yaratdılar”¹.

Nizami Cəfərov tarixi proseslərin gedişatına diqqəti cəmkir. ...Eramızdan əvvəlki son əsrlərdə, eləcə də eramızın ilk əsrlərində Azərbaycanın şimalında əsasən uti, girdman, qarqaz tayfaları yaşadığı, (İ.Əliyev yazır: "Heç şübhəsizdir ki, özündə 20-dən artıq tayfı ehtiva etmiş alban (alban-uti) aborijen etnik massivi Qafqaz Albaniyasının ərazisində əsas, üstün massiv olmuşdur... Ola bilsin ki, albanlar bu massivdə daha iri tayfa idi. Bəlkə buna görə bütün ölkə Albaniya adlanmağa başlamışdı. Lakin bu da tamamilə mümkündür ki, bu tayfa öz adını ölkənin adından almışdır. "Albaniya" adının yozulması sahəsindəki bir çox cəhdlərə baxmayaraq hələlik bir nəticə hasil olunmamışdır"), Albanların məskunlaşdıqları regionun təbii şəraitini, İran etnoslarının, sonralar Azərbaycanı bütünlüklə bürümüş türklərin həmin regiona xüsusi maraq göstərməməsini qeyd edir

E.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana (və həmhüdud regionlara) gələn müxtəlif mənşəli etnoslardan ibarət sosial-siyasi birliklər - tayfa ittifaqlarının (kimmerlər, saklar,

işkuzlar və s.) gəlişinin buradakı etnosiyasi müəşəkkilliyi (sıxlığı!) bir qədər də artırdığı, xüsusilə saklar, yaxud skiflərin regionda bir müddət daha böyük hərbi-siyasi nüfuza sahib olmaları araşdırılır.

Nizami Cəfərov yazır: “bir sıra tədqiqatçılar kimmerləri, sakları, türk, yaxud protoazərbaycanlı sayır, "işkuz", "oğuz" etnonimi ilə müqayisə edirlər ki, həmin mülahizələri əsaslandırmaq olduqca çətin, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür”. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu tayfaların dili, etnik tərkibi dərindən araşdırılmışdır. Və bu mənada şübhəyə yer yoxdur.

Mannanın Midiya (e.ə. VII-VI əsrlər) tərəfindən istilası, Makedoniyalı İsgəndər həmin ərazini işğal edənə qədər davam edən İran-Haxamanişilər dövlətini yaratmaları, bu dövlətin “müxtəlif mənşəli etnosların hərbi-siyasi, iqtisadi-təsərrüfat və mədəni-mənəvi əlaqələrə girməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, fars etnosunun formalaşmasının” əsaslarını qoyması, həmin dövrdən etibarən farsların digər İran etnoslarından ayrılmağa, dünyagörüşlərinin, dövlət quruculuğu imkanlarının genişliyi ilə fərqlənməyə başlaması və həmin prosesin Sasanilər dövrünün sonlarına (VII əsr) qədər davam etməsi diqqətə cəmkilir.

Atropatın Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra əsasını Kiçik Mada-Midiya təşkil edən yaratdığı Atropatena dövlətinin başçısı Atropatın yalnız madalıları deyil, kadusiləri, albanları, saksenləri də özünə tabe etməsi, Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) məskunlaşmış digər əsas etnoslar, yaxud etnosiyasi birliklərin də bu və ya digər dərəcədə onun nəzarəti altında olması mümkünlüyünü görür. İ.Əliyevin Atropatena dövlətinin meydana gəlməsinin mühüm səbəblərindən biri kimi söylədiyi fikirləri ("qədim tarixi ərzində xeyli dərəcədə aparıcı region olan bu bölgənin özünün iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişaf səviyyəsi... çox yüksək") doğru sayır. “Belə ki, Atropatena-Manna Kiçik Mada-Midiyanın bilavasitə varisi idi”¹. Lakin İ.Əliyevin bir mülahizəsi ilə ("Cənubi Azərbaycan tayfalarının və xalqlarının kuti, lullubi, hurri, mannalı və başqalarının madalılarla qaynayıb-qarışması nəticəsində yeni bir etnos - Hellinizm dövründə madalıların üstünlük təşkil etdiyi atropatenalılar etnosu təşəkkül tapdı"-İ.Ə.) razılaşmır: Birincisi, ona görə ki, "Hələ Haxamanişilər dövründə saqartalılar, mük-lər, utilər, parikanlılar, ortokoribantlar, kadusilər, dareytlər, pantimatlar, ravsiklər, kaspilər, matienlər, mardlar, parsılar, anarikalər və b., habelə madalıları tərəfindən assimilyasiya edilmiş başqa tayfalar yaşayırdılar" (İ .Əliyev). İkincisi isə, haqqında söhbət gedən etnik proses o qədər də qədimdə baş vermədiyi üçün həmin prosesin nəticəsi olan etnos, yaxud etnik birlik orta əsrlərdə hələ uzun müddət yaşamalı, dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr verməli idi... Bizim fikrimizcə, "Atropatenanın orta Mada dili"ni (İ .Əliyev) Cənubi Azərbaycanın bəzi kəndlərində (Kuri, Pir, İshad, Xarrənd, Qaragöz, Gəlinqaya...) hal-hazırda işlənən azəri dili-dialektinin bilavasitə sələfi saymaq (S.Ə.Kəsrəvi) tamamilə yanlışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, "Atropatenanın orta Mada dili" əgər mövcud olmuşsa da yalnız Azərbaycan ərazisini deyil, müasir İranın mədəni coğrafiyasını bütünlükdə əhatə etmişdir. Və onu da nəzərə alsaq ki, Haxamanişilər dövründə Mada-Midiya sürətlə farslaşdı, onda iranlaşmanın nə dərəcədə miqyaslı diferensial etnolinqvistik proses olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil”.

İqrar Əliyevin Azərbaycan tarixi, o cümlədən Azərbaycan xalqının etnogenezini barədəki qənaətini ("Azərbaycan" anlayışının özünün, habelə onunla bağlı olan etno-mədəni, ictimai və siyasi səciyyəli hadisələrin və halların başlanğıcı Vətənimizin tarixinin məhz Atropatena dövründə qoyulmuşdur. Qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin, qədim Azərbaycan, daha dəqiq Atropatena-Mada xalqının mənşəyi məhz buradandır") “yanlış” qiymətləndirir.

(Davamı var)